

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI FAKULTETI
O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI**

**“GLOBALLASHUV DAVRIDA TURLI TIZIMLI TILLAR
MUNOSABATI” MAVZUSIDAGI
XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA
M A T E R I A L L A R I**

Navoiy-2023

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MAS'UL MUHARRIRLARI

N.Murodova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori
R.Yusubova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori (DSc)

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYANING TAHRIR HAY'ATI

N.Murodova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori
R.Yusubova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori (DSc)
X.Qurbonova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, p.f.n.
N.Yarashova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc)
F.Yo'ldoshev	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc)
R.Sharopova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, f.f.f.d. (PhD)
G.Norova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYANING TAQRIZCHILARI

N.Yarashova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc)
G.Ernazarova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Maqola va tezislarning ilmiy saviyasi, ma'lumotlarning haqqoniyligiga mualliflarning o'zlari mas'uldirlar.

4-SHO‘BA

ZAMONAVIY FILOLOGIYANING DOLZARB MUAMMOLARI

XI-XII ASR YOZMA YODGORLIKLARIDA O‘G‘UZ TIL BIRLIKLARINING RADIATSIYASI

Atoulllo Rahmatovich Ahmedov
Buxoro davlat universiteti
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Buxoro, O‘zbekiston
a.r.ahmedov@buxdu.uz
Tel: 99897 303-05-74

Annotatsiya. Qarluq, o‘g‘uz, qipchoq qavm tillari orasidagi tipologik o‘xshashlik va farqlar turkiy tillarning tasnifiga bag‘ishlangan har bir tadqiqotning markazida turadi. Shuning uchun nafaqat o‘zbek tilida, balki boshqa guruh tillarida ham o‘zga qavm tillari ta‘sirini aniqlash va sharhlash xalq tarixini, til birliklarining ifoda imkoniyatlarini o‘rganishda dolzarb muammo bo‘lib kelgan va shunday bo‘lib qoladi. Chunki qadimgi davrlardan hozirgi kungacha yozuvchi va shoirlarning bu uch – bir-biriga yaqin lahja xususiyatlaridan foydalanish mahorati va natijasi masalaning muhimlik darajasiga mutanosib ravishda tadqiq etilmagan. Ushbu maqolada XI-XII asr yozma yodgorliklari asosida o‘g‘uz til birliklarining qo‘llanish sabablari yoritilgan.

Kalit so‘zlar. O‘guz, qarluq, areal lingvistika, aruz, hijo, qofiya, bo‘g‘in.

Аннотация. Типологические сходства и различия карлукского, огузского и кыпчакского языков находятся в центре каждого исследования, посвященного классификации тюркских языков. Поэтому определение и интерпретация влияния иностранных языков не только на узбекский язык, но и на языки других групп было и остается актуальной проблемой в изучении истории народа, выразительных возможностей языковых единиц. Потому что умения и результаты использования этих трех тесно связанных диалектных особенностей писателей и поэтов с древнейших времен до наших дней не исследованы пропорционально важности вопроса. В данной статье на основе письменных памятников XI-XII веков объясняются причины использования единиц огузского языка.

Ключевые слова. Огуз, карлук, ареальное языкознание, аруз, хижо, рифма, слог.

Resume. Typological similarities and differences between the qarluq, oghuz, and kipchak languages are at the center of every study devoted to the classification of Turkic languages. Therefore, determining and interpreting the influence of foreign languages not only on the Uzbek language, but also on the languages of other groups has been and remains an urgent problem in studying the history of the people, the expressive possibilities of language units. Because the skills and results of using these three closely related dialect features of writers and poets from ancient times to the present day have not been researched in proportion to the importance of the issue. In this article, the reasons for the use of the units of the Oghuz language are explained based on the written monuments of the XI-XII centuries.

Key words. Oghuz, qarluq, areal linguistics, aruz, hijo, rhyme, syllable.

Areal lingvistika til tarixi va uzoq tarixga ega adabiyot uchun katta yutuq, omadli odim sifatida yuzaga keldi va rivoj topmoqda. Areal lingvistika tushunchasi bir qaraganda yangi tushunchadek ko‘rinsada, ammo uning ilk alomatlarini til – sheva paydo bo‘lgan davrga borib taqaladi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Mazkur tahliliy ish XI-XII asr yozma yodgorliklari va ularda O‘g‘uz til birliklarini keltirilishini o‘rganish orqali turkiy lisoniy arealda O‘g‘uz til birliklari tarqalgan va amalda bo‘lgan hududlarni aniqlashda juda samarali natija ko‘rsatadi.

Areal lingvistika haqida gap borar ekan yana shuni yodda tutish kerakki, turkiy xalqlar va ularning tillari bir-biriga yaqin bo‘lganligi sababli hamisha qadim davrlardan XIX asrning oxirlarigacha o‘zaro katta qorishuvda bo‘lgan. Bu esa ilmiy izlanishlar davomiyligida nisbiy tushunchalarning ortishiga “xizmat qilgan”. Turkiy xalqning etnogenezi haqida aniq ma‘lumot aytib bo‘lmaydi. Chunki turkiy xalqlarning o‘zaro aralashuvi juda kuchli bo‘lgan. Shuning uchun turkiyshunoslikda areologik tadqiqotlarga ehtiyoj juda katta. Areologik tadqiqotlar amalga oshirilib, turkiy areal atlas tuzilgach, har bir turkiy mintaqaning yozma yodgorliklari qayd etolmagan uzoq tarixi haqida so‘z yuritish mumkin. Tahlil jarayonida mazkur fikrimizni dalillar orqali oqlaymiz.

Hozirgi turkiy tillarning shakllanishi ko‘p holda turli qabila va elat lahjalarining qorishuvi natijasi bo‘lganligi sababli, qarluq guruhiga mansub tillarda (chunonchi, o‘zbek, uyg‘ur) o‘g‘uz va qipchoq lahjalarining, o‘g‘uz guruhi tillarida (chunonchi, ozarbayjon, turk, gagauz) qarluq va qipchoq lahjalarining, qipchoq guruhi tillarida (chunonchi, qozoq, qoraqalpoq, tatar) qarluq va o‘g‘uz lahjalarining salmog‘i tadqiqotchilarni hamisha qiziqtirib kelgan. Qarluq, o‘g‘uz, qipchoq qavm tillari orasida qat‘iy tipologik farqlarning mavjudligi hech bir turkiyshunosda shubha tug‘dirmaydigan haqiqatdir.

Adabiy tilimizning butun tarixi davomida qarluq va o‘g‘uz til xususiyatlarining yonma-yon qo‘llanilishining bosh sababi, barcha turkiyshunoslarning, jumladan, o‘zbek adabiy tili tarixi bilan chuqur shug‘ullangan S.Mutallibov, G‘.Abdurahmonov, F.Abdullaev, E.Fozilov, A.Rustamov, X.Doniyorov, B.O‘rinboev, U.Tursunov, S.Ashirboev, H.Dadaboev, A.Matg‘oziev, A.Muxtorov, U.Sanaqulov kabi tilshunoslarning fikriga ko‘ra, qarluq-uyg‘ur va o‘g‘uz qavmlarining o‘zaro yaqin munosabatda bo‘lganligi, o‘zbek etnosi va uning tili shakllanishiga o‘g‘uz komponenti muhim tarkibiy qism bo‘lib ishtirok etganligidadir. Bu, shubhasiz, to‘g‘ri va to‘laqonli asoslangan fikrdir. Lekin bu qarash, birinchidan “O‘zbek adabiy tilining butun tarixi davomida o‘g‘uz til birliklarining qo‘llanilishi nega bir xil emas?” degan savolga, ikkinchidan, “nima sababdan juda ko‘p holda me‘yoriy qarluqcha til birliklari bilan ularning o‘g‘uzcha ko‘rinishlari yonma-yon qo‘llanib kelingan?” degan savolga javob berolmaydi.

XI-XII asrlar yozma yodgorliklarida qarluq, qipchoq va o‘g‘uz kabi turkiy qavmlar aralash yashaganlar. Shuning uchun turkiyshunoslar, jumladan, o‘zbek turkiyshunoslari bu davr tilini mushtarak til, ya‘ni, qarluq-uyg‘ur, o‘g‘uz va qipchoq lisoniy birliklarining bir-biridan keskin farqlanmasdan qo‘llanish davri va tili sifatida baholaganlar. Shuning uchun bu davr yozma manbalari bo‘lgan Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Adib Ahmadning “Hibat ul-haqoyiq” asarlarida qarluq-uyg‘ur, qipchoq va o‘g‘uz leksik-fonetik shakllarining aralash qo‘llanilganligini ko‘ramiz.

Mushtarak holatlar:

Kezin o‘ngdin ermaz ya so‘ldin o‘ngun,

Ya astin, ya ustun, ya o‘tru o‘run [6, 66].

So‘ngakka ilikdir, erang‘a bilik,

Biliksiz eran ul so‘ngaksiz ilik [1, 50].

Bu Bug‘raxan vaqti ichra ani,

Yema xan tilincha bu etmish muni [6, 52].

Keltirilgan misollardagi o‘g‘uz leksik-fonetik shakllari (so‘l, ilik, etmoq) o‘rnida uning qarluqcha variantlari (yilik, qilmoq) qo‘llanilsa, she‘riy shakl yoki mazmunda hech qanday o‘zgarish bo‘lmas edi.

Mahmud Koshg‘ariy “Kuzaku uzun bo‘lsa, alik kuymas” [4.II,55] maqolini keltiradi. Bu maqolni keltirib, o‘g‘uzlardan olganligini ta‘kidlamaydi. Bu maqolda ishlatilgan alik shakli maqolning o‘g‘uzlardan olinganligiga ishorat qilib turibdi.

Teshik inju yerda qolmas [4.II,37]. Yuqorida keltirilgan maqol singari bu maqolda ham inju shakli uning o'g'uzlarga tegishli ekanligini ko'rsatib turibdi. Bu esa qarluq til birliklari bilan birga o'g'uz shakllarining ham adabiy me'yor sifatida qo'llanganligidan dalolat beradi.

Ammo ushbu davr yozma manbalari tilida turli turkiy dialektlarning til birliklari aralash, ma'lum bir me'yorga amal qilmay qo'llanilgan, degan xulosaga kelmaslik kerak. Aks holda, Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devon" ida qarluq va o'g'uz dialektlarini muttasil farqlab bormas edi (chunonchi, Mahmud Koshg'ariy yinju shakli turklarga (ya'ni, adabiy til – hoqoniy tiliga – eski turkiy adabiy tiliga), inju shakli esa o'g'uz tiliga xos ekanligini alohida uqtirib o'tadi [4.I,67]).

Bundan biz xulosa qila olamizki, bu davrda yaratilgan asarlar tilida o'g'uz leksik-fonetik shakllari mushtarak holatda qo'llanilgan. Qarluqlar va o'g'uzlar aralash holda yashagan sharoitda bunday shakllar, albatta, tabiiydir.

Lekin o'zbek adabiyoti ming yillik tarixida nazm nasrdan ustunlik qilib keldi. Nazmda esa mohiyatan metrik tabiatli aruz vazni hukmron edi. Aruz vaznida, xususan, turkiy nazmda bo'g'inning cho'ziq/qisqaligi ko'p holatda uning ochiq va yopiqligi bilan belgilanadi va o'g'uz unsurlari yopiq bo'g'inni ochiqqa, ochiq bo'g'inni yopiq bo'g'inga aylantirishining eng qulay vositalaridandir. Shuning uchun bu davr yodgorliklarida ham o'g'uz unsur va ko'rinishlarining vazn va qofiya talablari bilan qo'llanishi keng tarqalgan:

1. Yopiq bo'g'inni ochib, cho'ziq hijoni qisqa hijoga aylantirish uchun;
2. Ochiq bo'g'inni yopib, qisqa hijoni cho'ziq hijoga aylantirish uchun;
3. Qofiyani ta'minlash uchun;
4. Rukndagi hijolar sonini tenglashtirish uchun;
5. O'ta cho'ziq hijoni oddiy cho'ziq hijoga aylantirish uchun.

Vazn unsurlariga ko'ra

a) cho'ziq hijoni qisqa hijoga aylantirish uchun:

Qara chung'uq utti suta tumshuqi,

Uni o'g'lag'u qiz uni-teg taqi [6, 74].

Aruzing mutaqoribi musammani mahzuf tarmog'ida yozilgan bu baytda utti o'g'uz shakli rukndagi cho'ziq hijoning qisqa hijoga o'tishida ishtirok etgan. Chunki ushbu so'zning yutti qarluq tillariga xos bo'lgan shakli qo'llanilganda, bu so'zdan oldingi hijo (-g'uq) cho'ziq bo'lardi. Vaznda esa yutti so'zidan oldingi hijo qisqa bo'lishi kerak. Shuning uchun shoir bu so'zning o'g'uz shaklini (utti) qo'llab, oldingi hijoning qisqa bo'lishini (chum-g'u-qut-ti) ta'minlagan.

Yana bir misol:

Ko'ni so'z asalteg, bu yalg'an-basal,

Basal yeb achitma ag'iz, ye asal.

Bu yalg'an so'z igteg, ko'ni so'z –shifa,

Bu bir so'z o'zag'i urulmish masal [1,72].

Aruzing mutaqoribi musammani mahzuf tarmog'ida yozilgan bu to'rtlikda o'g'uz leksik-fonetik shakli bo'lgan igteg so'zi o'zidan oldin kelgan "so'z" lafzining vaznga mos bo'lishini (so'-zig-tek) ta'minlagan.

Turkiyshunos olimlarning ma'lumotlariga qaraganda, son so'z turkumiga mansub (e)ikki, yetti, sekkiz, to'qqiz, ellik kabi shakllar qarluq lahjasiga va ularning muqobili bo'lgan (e)iki, yeti, sekiz, (d)tO'quz, (a)elli kabi shakllar o'g'uz lahjasiga tegishlidir.

"Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" asarlarida bu so'zlarning har ikkala ko'rinishi ham uchraydi. Chunki (e)iki, yeti, sakiz, to'quz o'g'uz ko'rinishlari vaznda bir qisqa, bir cho'ziq hijoga teng va (e)ikki, yetti, sekkiz, to'qqiz qarluqcha shakllari esa ikki cho'ziq hijoga teng keladi. Bularning o'zaro almashinishi mumkin emas va qanday shaklning qo'llanilishi, albatta, vazn talabi bilan belgilanadi:

Bularda eng ustun Sekantir yurir,

Eki yil sekiz ay bir evda qalir [6, 80].

Keltirilgan baytda eki, sekiz o'g'uz ko'rinishi vazn talabi asosida qo'llanilgan. Ya'ni, aruzning mutaqoribi musammani mahzuf tarmog'ida yozilgan bu baytning beshinchi va oltinchi ruknlari birinchi hijolarining qisqa bo'lishini taqozo qilgan. Ikkilangan undoshlarga misollar keltirilgan bu baytlarda esa, sanoq sonlarning ikkilanganlik deminantalar bilan qo'llanilishi ham hijolar xususiyatlari bilan bog'liqdir.

b) rukndagi hijolar sonining teng bo'lishida:

Ko'turdi sav altun kumush nang tavar,
Ayur o'z mungadsa menga bu yarar [6, 130].

Keltirilgan baytga e'tibor qilsak, o'g'uz shakli (tavar) rukndagi hijolar sonining tengligini va qofiyaning to'liq bo'lishini ta'minlagan. Chunki aruzning mutaqoribi musammani mahzuf tarmog'ida yozilgan ushbu baytda bu so'zning qarluqcha varianti bo'lgan mol (buyum) shakli mutlaqo boshqa rukn va qofiyani talab qiladi.

Qofiya unsuriga ko'ra:

Elig ko'z qulaq tutti elda qamug',
Achildi angar barcha beklig' qapug'. [6, 122].

Keltirilgan bu baytda qofiya talabi asosida o'g'uz til birligi bo'lgan qapug' so'zi qo'llanilgan. Shu o'rinda eshik qarluq shakli qo'llanilganda edi, birinchi misradagi qamug' so'ziga qofiyalana olmas edi.

Umuman olganda, o'zbek xalqi va uning adabiy tili ma'lum bir tilning (bobo tilning) divergentsiyasi asosida emas, balki qarluq qavmlari va tilining yetakchiligida uyg'ur, o'g'uz, qipchoq kabi turkiy qavmlarning tarixiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va lisoniy konvergentsiyasi asosida shakllangan. Bu konvergentsiya jarayonida hosil bo'lgan o'zbek xalqi va adabiy tili qator noturkiy etnoslarni, jumladan, eroniy, arabiy, mo'g'ul urug' va qavmlarni o'ziga singdirgan. Bu konvergentsiya tarixiy haqiqat ekanligi hozirgi o'zbek xalq shevalarining bo'linishlarida, hozirgi O'zbekiston hududida o'zbekcha-tojikcha, o'zbekcha-arabcha, o'zbekcha-turkmancha, o'zbekcha-qozoqcha, o'zbekcha-qoraqalpoqcha, o'zbekcha-qirg'izcha ikki tillilikning mavjudligida va o'zbek xalq shevalari ichida o'g'uz va qipchoq lahjalarining mavjudligida o'z aksini topadi. o'g'uz lahjalariga mansub shevalarning O'zbekistonning butun hududida tarqalganligi, o'zbek etnosi va adabiy tilning shakllanishida o'g'uz komponenti ham muhim ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmad Yugnakiy. Hibbatul haqoyiq. (Q.Mahmudov nashri) T.: Fan, 1972. – 301 b.
2. Akhmedov A. R., Sevara P. Theoretical and practical issues of creating uzbek areal linguistics //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – T. 12. – C.142-146.
3. Akhmedov A. R., qizi Po'latova S. M. O'zbek shevalarini lingvo-geografik xaritalashtirish //Conferences. – 2021.
4. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. I tom.T.: Fan, 1960. 622 b; II tom. T.: Fan, 1961. – 428 b;
5. Rahmatovich A. A. Po'latova S.M. Vobkent tumani shevasida so'zning morfemik tarkibi //scientific reports of bukhara state university. – c. 123.
6. Yusuf xos Hojib. Qutadg'u bilig. Q. Karimov nashri. T.: Fan, 1972.

ЭРКИН ВОҲИДОВ БАДИИЙ МАҲОРАТИГА ДОИР БАЪЗИ КУЗАТИШЛАР

Мамадов Ҳомиджон,

Файзуллоев Бахтиёр Бобожонович,

академик Бобожон Фафуров номидаги ДТМ Хўжанд ДУ доцентлари , филология

фанлари номзодлари

(Тожикистон)

Аннотация: Мақолада Эркин Воҳидов бадий маҳоратини кўрсатувчи муҳим воситалардан бири поэтик метафоранинг шоир шеъриятидаги ўрни ҳамда вазифасига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: бадий санъатлар, метафора, анъана, адабий таъсир, маҳорат, ғазал, қофия, ташхис, ҳис-ҳаяжон.